

אתר דעת * לימודים * גיליון 20 * תשפ"ה * 2024-25

מסעי השחמט האחרונים בגטו ורשה

(מוקדש ליום השואה תשפ"ה 23.4.2025)

מאת ד"ר שלמה קנדלשיין

בחודש אפריל 2025 מלאו 82 שנה למרד גטו ורשה בבירת פולין. גטו, שהוקם ע"י הגרמנים ב-12.10.1940, לאחר שפלשו לפולין ובשיאו מנה 450,000 יהודים, שחיו בו בתנאי חרפה ורעב איומים על רקע חוסר ודאות יומיומי לגבי גורלם המר. מרד גטו וורשה פרץ ב-19.4.1943 והסתיים ב-16.5.1943. היה זה המרד היהודי הגדול ביותר נגד הנאצים בתקופת השואה, אשר הפך לסמלה המובהק של ההתנגדות היהודית בתקופת השואה. המרד של הלוחמים היהודים, בתוך גטו ורשה הכבושה, היה מלכתחילה חסר סיכוי, אך היה ניסיון נואש ואחרון, למנוע מהנאצים לשלוח את שארית אוכלוסיית הגטו למחנות ההשמדה, או לפחות למות מות קדושים תוך כדי לחימה הרואית. למרות המשאבים הדלים, שעמדו לרשות הלוחמים, הם הצליחו לגרום אבדות כבדות לכוחות הגרמנים במשך חודש ימים, עד חיסולו הסופי של גטו ורשה. המרד הסתיים בהחרבת הגטו, בהריסת בית הכנסת הגדול של ורשה, ובגרוש תושביו היהודים, שנותרו בחיים למחנות ההשמדה. מרבית הלוחמים היהודים נהרגו בקרבות גבורה, ומיעוטם הצליחו להימלט ולהמשיך במלחמתם מול הגרמנים, במסגרת המחתרת הפולנית.

דיכוי מרד גטו ורשה, 1943. מקור: יד ושם

את המרד בגטו ורשה הובילו שני ארגוני התנגדות יהודיים ובהם צעירים ומבוגרים-הארגון היהודי הלוחם (איי"ל), שכלל חברים מתנועות סוציאליסטיות, בהנהגתו של **מרדכי אנילביץ'** ז"ל (1943-1919, על שמו קיבוץ יד מרדכי), והארגון הצבאי היהודי (אצ"י), שכלל חברים מהתנועה הרוויזיוניסטית בהנהגתו של **פאוול פרנקל** (1943-1920). שניהם נפלו בגיל צעיר מאד (24-23) בקרבות הגבורה של מרד גטו ורשה.

ורשה כמרכז של מעצמת שחמט

ורשה בירת פולין הייתה מרכז תרבות תוסס של יהודי פולין. לפני מלחמת העולם השנייה גרו בה כ- 320 אלף יהודים. בוורשה היה גם מרכז השחמט הגדול בפולין, שהפך אותה למעצמת שחמט.

מרבית שחמטאים הבכירים היו יהודים, והם הובילו את פולין להישגים מרשימים באולימפיאדות השחמט של אותה תקופה.

פולין השתתפה לראשונה באולימפיאדה השנייה בהאג 1928, וסיימה במקום השלישי לאחר הונגריה וארצות הברית.

בין חמשת שחקני נבחרת פולין שיחק בלוח הרביעי צעיר יהודי- מנדל חבויניק (לימים ד"ר מנחם אורן-אלוף השחמט הראשון של מדינת ישראל) ובלוח החמישי שיחק משה בלאס (לימים אלוף תחרות השחמט של המכביה השנייה ב-1935).

שחמטאים יהודים בולטים בפולין, שעלו לארץ, היו משה צ'רניאק, מנחם אורן (חבויניק), יצחק אלוני (שכטר), משה בלאס, ישראל דינר ומאיר ראוך.

הנבחרת הפולנית המשיכה בהצלחותיה באולימפיאדות השחמט. מקום ראשון - המבורג 1930, מקום שני - פראג 1931, מקום שלישי - חמישי-פולקסטון 1933, מקום שני-שלישי וורשה 1935, מקום שלישי-רביעי שטוקהולם 1937, מקום שני –בואנוס איירס 1939.

מרבית שחקני נבחרות פולין באולימפיאדות היו יהודים ביניהם: עקיבא רובינשטיין, סבלי טרטקובר, מיגאל ניידורף, דוד פז'פירקה, פאולין פרידמן, מנדל חבויניק, משה בלאס ואיזיק אפל. אירועיה הטרגיים של מלחמת העולם השנייה, ובעקבותיה השואה, קטעו את הישגיה של פולין כמובילה בעולם השחמט העולמי.

הכובש הנאצי, לא רק שאסר על שחמטאים יהודים לשחק בתחרויות שחמט, הוא נידה אותם מלבקר במועדוני שחמט, רצח שחמטאים יהודים בולטים, וסגר מועדוני שחמט יהודים.

שחמטאים יהודים אחדים נמלטו מהתופת למדינות מרוחקות מעבר לים (ניידורף ופאולין פרידמן נשארו בארגנטינה לאחר אולימפיאדת בואנוס איירס 1939) אבל חלקם הגדול נספו בשואה.

דוד פז'פירקה (1880-1940) היה מראשי איגוד השחמט הפולני, פטריוט פולני ואחד השחמטאים המצטיינים של פולין. היה אלוף פולין הראשון ב-1926, וייצגה בשלוש אולימפיאדות.

הגסטפו פלש ב-1940 לחוג שחמט בוורשה שבו שיחק, והוציאו להורג יחד עם כל השחקנים היהודים האחרים שהשתתפו בחוג.

כמו דוד פז'פיוורקה, נרצחו ע"י הנאצים שחמטאים בולטים בוורשה-משה לובצקי (1881-1940), סטניסלב קון (1895-1940), קרול פילץ (1898-1939), לאון קרמר (1901-1941), רפאל פיינמסר (1895-1940), אברהם שפירו (1912-1943), זיגמונד מריאנשטראס (1897-1943), יעקב קולסקי, אייזיק טאובין ועוד רבים.

שחמטאים יהודים השתתפו גם בלחימה במרד גטו ורשה ונספו במהלכו.

שחמט בגטו ורשה - ממצאות עגומה של דמיון לתחושת הקלה

בגטו ורשה התקיימו בצל האימה גם אירועי חינוך ותרבות, ביניהם תחרויות שחמט, בהן השתתפו גם שחמטאים פולנים מקהילת השחמט של ורשה.

חלק מהאירועים היו ידועים לגרמנים, אבל ההתייחסות אליהם הייתה חלק משיטת הסוואה של הנאצים, להעמיד פנים בפני התקשורת העולמית וה"לצלב האדום" כי החיים נמשכים כרגיל. שיטה מזוועה זו נקטו הנאצים במחנות ההשמדה, ע"י עידוד תחרויות ספורט בענפים שונים במחנות, בעוד מלאכת ההשמדה הרצחנית לא פסקה.

תופעה מעניינת הייתה בגטו כשרבים מהמגורשים מבתיים, בעיקר הילדים, לקחו איתם משחק, שהיה אהוב עליהם, ורבים בחרו בשחמט.

ילדים משחקים שחמט בגטו ורשה. מקור: יד ושם

אחרים יצרו בגטו כלי שחמט מפרורי לחם, או מחתיכות עץ. העיסוק במשחק השחמט הקל, ולו במעט, על סבלם, והעניק להם רגעי חופש מדומים מהאימה, תוך הפוגה זמנית של תחושת הבדידות. בגטו ורשה גם הופיע עיתון יומי "The Jewish Newspaper" ובו מדור שחמט עם משחקים, כתבות, תוצאות תחרויות, ובעיות שחמט.

כלי שחמט עשוי מלחם, חלק ממשחק שח שנעשה בגטו ורשה.
מקור: ארכיון בית לוחמי הגטאות

אליפות השחמט האחרונה של גטו ורשה

בחודשים פברואר-אפריל 1942 אורגנה אליפות השחמט האחרונה של גטו ורשה, בהשתתפות 15 שחקנים חזקים רובם אמני שחמט.

המנצח האמן הנריק פוגריאלי (Henryk Pogoriely, 1908-1943), מבכירי שחמטאי ורשה ושחקן נבחרת פולין) עם 13 נק' מ-14 משחקים לפני אברהם שפירו 11.5, ב.בורנשטיין 11, פריימן 9.5, מרקוביץ 8, לייזרוביץ 7.5 וכו'.

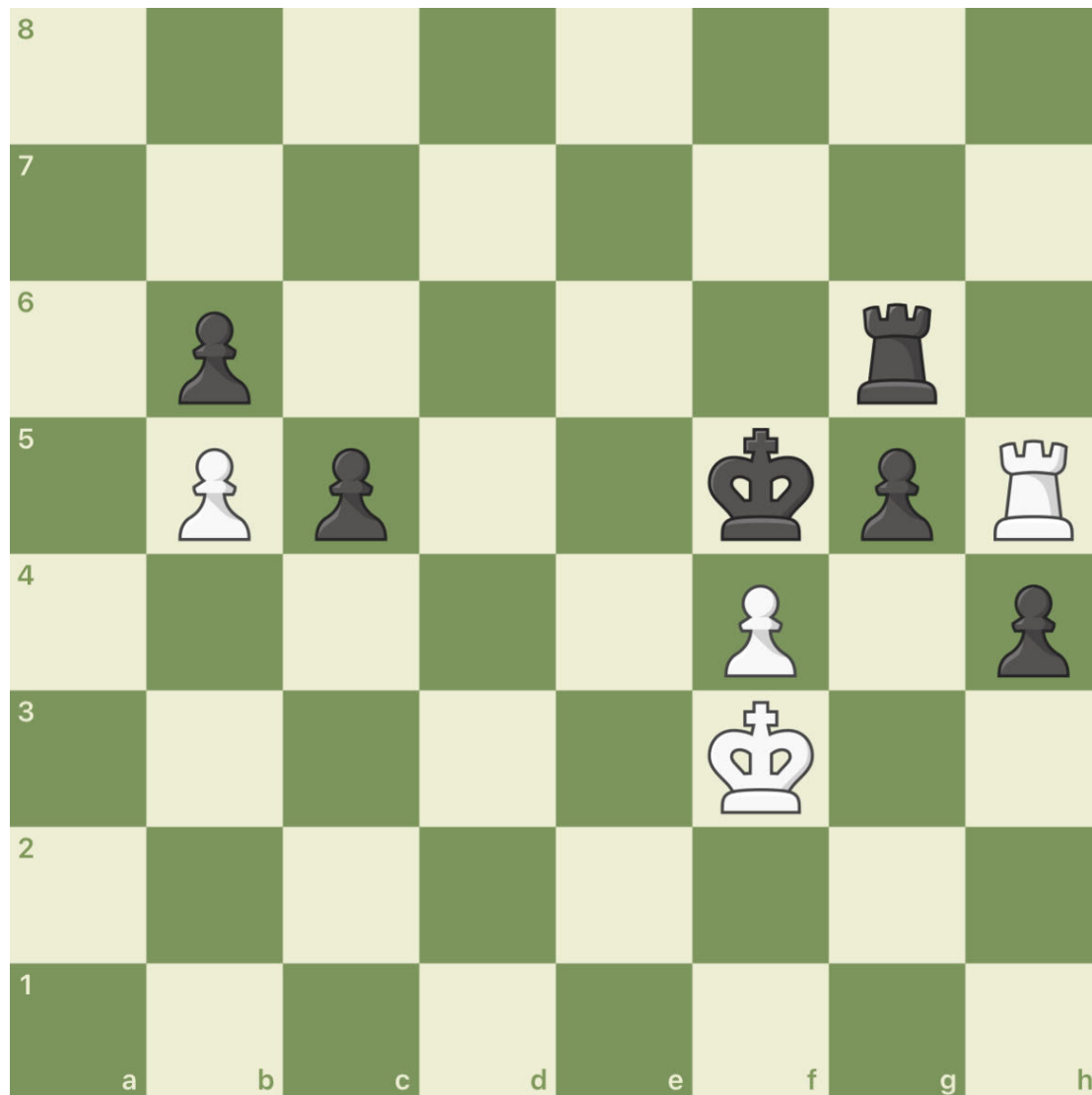

הנריק פוגריאלי (מקור: War chess 2013)

פוגריאלי הוצא להורג ע"י הנאצים יחד עם אשתו ובנו בגיא ההריגה הידוע לשמצה בוורשה, כלא פויאק (Pawiak) ב-1943.

ב.בורנשטיין-מריק שפירו

אליפות גטו ורשה, 25.3.1942

1-ח3 1:2 זז: צד6! 3.מה2 מז4 צח8 מז3 5.צו8 צה6+מו1 ח2 7.צח8 ג4 הלבן נכנע

ג'רזי שפירו-מריק שפירו

גטו ורשה, 21.5.1941

32. ז. ה: 5! מה: 53. מהח+8 מה7 34. מה: 8+! מ: 835. פ: 7!+ השחור נכנע

"שתיקת הכבשים"

ד"ר יאן קרסקי (Jan Karski, 1914-2000), שנולד בשם יאן קוזילבסקי (Jan Kozielski), היה דיפלומט פולני וחבר המחתרת הפולנית בוורשה הכבושה. קרסקי חדר מספר פעמים לגטו היהודי בוורשה תוך סיכון חייו, כדי להתרשם באופן אישי מזוועות הנאצים ביהודי הגטו, ולחשוף אותן ברחבי העולם. הוא נשלח ע"י המחתרת הפולנית בשנת 1942, למפגשים עם מנהיגים רבים באירופה ובארצות הברית, לספר לבעלות הברית על פעולות המחתרת הפולנית, ועל השמדת היהודים בגטו ורשה, ובמחנות ההשמדה האחרים. בין השאר נפגש גם עם נשיא ארה"ב פרנקלין דלאנו רוזוולט, עם שר החוץ הבריטי אנתוני אידן, ועם שורה ארוכה של מנהיגים באירופה ובארה"ב.

שליחותו כשלה ולא השיגה את מטרתה, מפני שרבים לא האמינו לו, או שתיאוריו על המתרחש בגטו ורשה ובפולין היו לדעתם מוגזמים, פרי רצון המחתרת הפולנית לגרור את המדינות לעימות עם גרמניה הנאצית.

בסיום המלחמה, כאשר ממדי זוועות השואה התגלו ברוב עוצמתן, מדינות רבות היכו על חטא, והעניקו לקרסקי עיטורים רבים ופעלו להנצחתו. בשנת 1954 קיבל אזרחות אמריקאית, והועסק כפרופ' באוניברסיטת ג'ורג'טאון. בשנת 2012 העניק לו נשיא ארה"ב ברק אובמה את מדליית החרות הנשיאותית-העיטור האזרחי הגבוה ביותר בארה"ב. בשנת 1982 הוענק לו תואר חסיד אומות העולם ע"י "יד ושם" בירושלים. קרסקי היה חובב שחמט, ופסל ההנצחה לזכרו שהוקם בשנת 2009 באוניברסיטת תל-אביב, כולל גם לוח שחמט וכלים.

במבט רטרוספקטיבי, אולי המציאות בגטו ורשה ובשואה הייתה נראית שונה אחרת, אם העולם לא היה מחריש ומתייחס במלוא כובד הראש לדיווחיו של קרסקי??

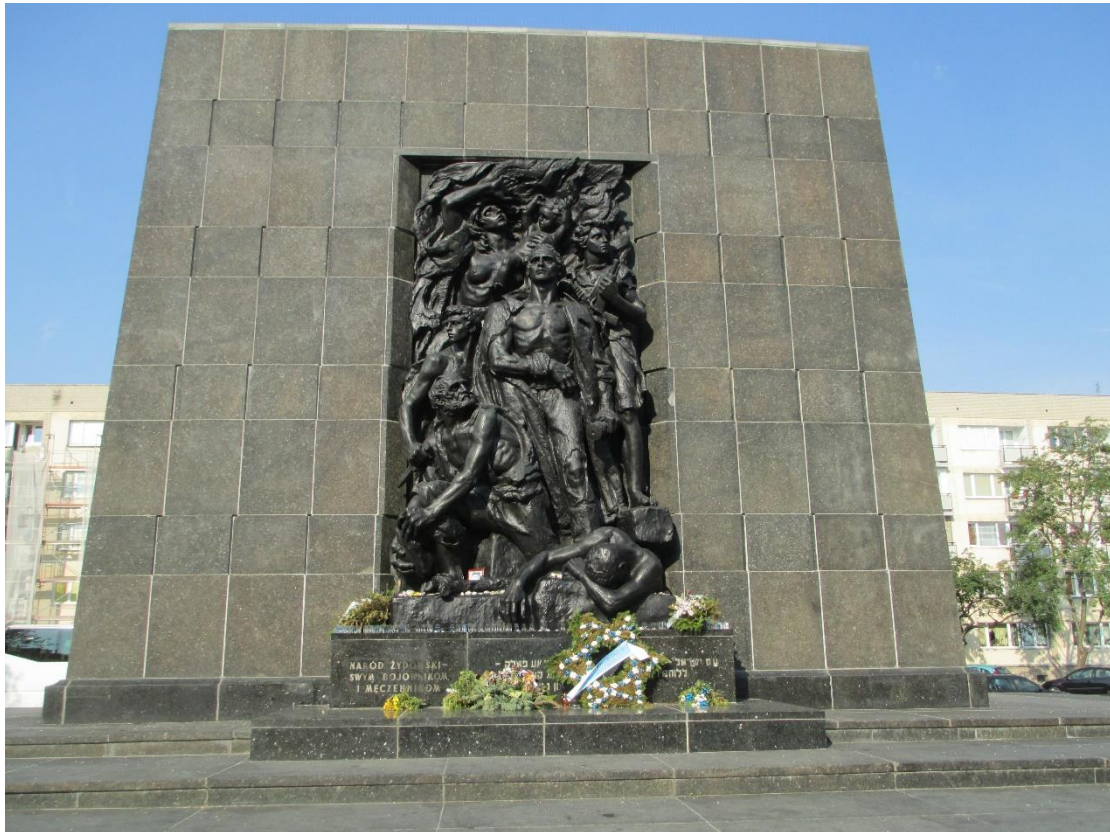

פסל של יאן קרסקי באוניברסיטת תל אביב, עם כלי שחמט ליד דמותו

(היוצר: Karol Badyna, 2009). צילום: ד"ר אבישי טייכר

סיכום

משחק השחמט היה לכל אורך ההיסטוריה "המשחק היהודי", ורבים מאלופי העולם היו יהודים. גם בתקופת האימה בגטו ורשה, יהודי הגטו ראו בשחמט מקור תמיכה ותקווה, ולא התנתקו ממנו, אפילו ברגעיהם האחרונים.

האנדרטה לזכר מרד גטו ורשה, של האמן נתן רפפורט (1948).
צילום: ד"ר אבישי טייכר

מקורות:

ארנס משה, **דגלים מעל לגטו**, הוצאת ידיעות ספרים 2009
גוטמן ישראל, **יהודי ורשה 1939-1943**-גטו, מחתרת, מרד, הוצאת יד ושם 2011
גוטמן ישראל, **מרד הנצורים**: מרדכי אנילביץ ולחימת גטו ורשה, הוצאת מורשת 1993
דרייפוס חוי (בן ששון), **גטו ורשה-הסוף**-אפריל 1942-יוני 1943, הוצאת יד ושם 2017
יוריס לאון, מילא 18, הוצאת זמורה ביתן 1995
קנדלשיין שלמה, **אורן בצמרת** (מנחם אורן), הוצאת רשפים 1989
קנדלשיין שלמה, **שחמט בצל השואה**, דעת לימודי יהדות ורוח, לימודים-כתב עת לחנוך והוראה, גיליון מס' 17, תשפ"א 2020/2021, המכללה האקדמית הרצוג
קרסקי יאן, **סיפוריה של מדינה במחתרת** - עדותו של האיש שניסה לעצור את השואה, הוצאת ידיעות אחרונות 2014
Dudzinski Pawel, **Szachy wojenne 1939-1945 (War chess)**, Ostrow Wielkopolski 2013
Jenusz K. **Wieżniowie Getta Warszawskiego**, Author: ROD, Lightning Source U.K 2014
מוזיאון וארכיון "יד ושם", ירושלים
מוזיאון וארכיון בית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות